

OSVRTI

Osvrt 1. Koja je uloga malih i srednjih preduzeća u inicijativi „Otvoreni Balkan“?

Sonja Avlijaš¹

Uvod

Regionalna integracija zemalja i teritorija Zapadnog Balkana dobija sve veću političku i medijsku vidljivost, u kontekstu post-pandemijskog ekonomsko-društvenog oporavka regiona. Inicijativa i akcioni plan za Zajedničko regionalno tržište (CRM) lansirani su na samitu u Sofiji u novembru 2020. godine, kada su se svi lideri iz regiona složili da je Zapadnom Balkanu potrebna veća integracija u oblastima slobodnog protoka roba, usluga, kapitala i ljudi. U skorije vreme, međutim, sve više slušamo o Inicijativi „Otvoreni Balkan“ koju su pokrenuli lideri Albanije, Severne Makedonije i Srbije, a kojoj Bosna i Hercegovina, Crna Gora i Kosovo za sada odbijaju da se priključe. U okviru „Otvorenog Balkana“, početkom juna 2022. godine održan je samit na Ohridu, gde su potpisani sporazumi između tri zemlje učesnice za ukidanje granične kontrole kako bi roba mogla da prolazi gotovo bez zastoja, te sporazumi koji građanima omogućavaju nesmetani rad u drugoj zemlji i međusobno priznavanje kvalifikacija i diploma.

Veća tržišna integracija regiona podržana je i od strane Evropske unije (EU) kao deo pripreme regiona za ulazak na jedinstveno tržište EU i konvergenciju sa zemljama članicama.² EU pak insistira da će najviše koristiti doneti inkluzivna integracija u kojoj učestvuju svih šest zemalja i teritorija sa Zapadnog Balkana, te podstiče korišćenje postojećih institucionalnih struktura kao što su CEFTA i Savet za regionalnu saradnju (RCC) u ovom procesu. EU zvaničnici smatraju i da je dublja regionalna integracija preduslov za veću učinkovitost 30 milijardi evra investicija koje su predviđene u okviru Ekonomskog i investicionog plana EU za Zapadni Balkan koji je usvojen tokom 2020. godine.³

EU pridaje posebnu važnost ulozi privatnog sektora u ovim procesima dublje integracije i razvoja Zapadnog Balkana. Stoga je investiranje u konkurentnost i inovacione kapacitete privatnog sektora, a naročito malih i srednjih preduzeća (MSP) poseban fokus Investicionog plana za region. Fokus na MSP je itekako opravdan, jer je ovaj sektor u 2018. godini kreirao između 2/3 i 3/4 ukupne zaposlenosti i između 60 i 80% bruto domaće vrednosti (BDV) zemalja u regionu.⁴ Pored toga, MSP sektor u regionu se sve više internacionalizuje i doprinosi izvozu. U Srbiji je ovaj sektor tokom 2018. godine činio 37% ukupnog izvoza, a u Severnoj Makedoniji oko 32%.⁵ Do ovakvog trenda je makar delimično došlo usled otvaranja novih prilika za uključivanje MSP u globalne lance snabdevanja kroz digitalizaciju proizvodnje (Industrija 4.0) i posledično smanjenje značaja lokacije na kojoj se obavljaju proizvodni i uslužni procesi (za više detalja, videti Pietrobelli, 2021).

Ovaj Osvrt predstavlja nalaze istraživanja koje je sprovedeno u okviru projekta pod nazivom „Nosioći rasta u jugoistočnoj Evropi: domaće firme, tehnologija i ekonomska uprava u institucionalno slabim državama – SEEGROW“. Istraživanje analizira procese vezane za ekonomsku integraciju Zapadnog Balkana iz perspektive MSP sektora i njegovih potreba, te uticaja MSP na pravedniji socio-ekonomski razvoj. Osvrt sažima nalaze naučnog rada koji je u decembru 2021. godine osvojio drugu nagradu na takmičenju za najbolje naučno istraživanje koje su organizovali LSEE (Centar za studije jugoistočne Evrope Londonske škole ekonomije) i CEFTA Sekretarijat.⁶ Analiza koja je predstavljena se sastoji od pregleda i kritike postojećih politika i smernica, te predloga kako da se javne politike prema MSP sektoru unaprede, kako na nivou pojedinačnih zemalja i teritorija, tako i na nivou celog regiona. Svrha istraživanja jeste da se bolje razume uloga MSP u kontekstu inicijative „Otvoreni Balkan“, te da se doprinese promišljanjima o tome kakva podrška MSP sektoru bi doprinela ravnomernijoj i inkluzivnijoj ekonomskoj integraciji regiona.

Empirijski podaci su prikupljeni putem polustrukturisanih dubinskih intervjuva koje sam sprovedla sa vlasnicima i/ili direktorima 58 uglavnom domaćih i izvozno orijentisanih MSP – od kojih 28 u Bosni i Hercegovini (BiH) i 30 u Srbiji. Intervjui su sprovedeni između juna i decembra 2021. godine. U uzorku firmi iz BiH su podjednako zastupljene firme iz Federacije BiH i Republike Srpske. Intervjuisane firme nisu odabrane

¹ Univerzitet u Beogradu – Ekonomski fakultet

² CRM nije zamena za EU, kako ga neki komentatori prikazuju.

³ Ekonomski i investicioni plan se fokusira na infrastrukturne investicione prioritete koji će podržati razvoj drumskih i železničkih veza, tranziciju za uglja na održive izvore energije, povećanje energetske efikasnosti javnih i privatnih objekata, infrastrukturu za upravljanje otpadom i otpadnim vodama, i uvođenje širokopolasne telekomunikacione infrastrukture. Plan konvergira sa implementacijom Zelene agende za Zapadni Balkan koja je takođe predstavljena 2020. godine, i koja se fokusira na klimatsku akciju i dekarbonizaciju, cirkularnu ekonomiju, zaštitu biodiverziteta, suzbijanje zagađenja vazduha, vode i tla, te razvoj održivih sistema hrane i ruralnih područja, uz pomoć digitalizacije kao osnovne poluge za podršku ovim procesima.

⁴ Izvor: 2019 SBA Country Fact Sheets, Evropska komisija.

⁵ Izvor: 2019 SBA Country Fact Sheets, Evropska komisija.

⁶ Radu se može pristupiti na ovom linku: <https://www.lse.ac.uk/LSEE-Research-on-South-Eastern-Europe/Assets/Documents/Research/LSEE-CEFTA-Network/Papers/LSEE-CEFTA-Paper-No5.pdf>

Osvrt 1: Koja je uloga malih i srednjih preduzeća u inicijativi „Otvoreni Balkan“?

po sektorima delatnosti. Reprerentativnost preduzeća po sektorima nije bila fokus istraživanja, s obzirom na visoku sektorsku fragmentaciju preduzeća u zemljama Zapadnog Balkana. Umesto toga, intervjuisane firme predstavljaju mešavinu izvoznika pametnih usluga, proizvođača proizvoda koji se prodaju drugim preduzećima i proizvoda koji se prodaju direktno krajnjim potrošačima. Svrha intervjuja je bila da se istraže različite perspektive o tome šta je potrebno da bi domaće firme koja pripadaju MSP sektoru bile međunarodno konkurentne, da bi se potom njihove potrebe uporedile sa naporima koji se sprovode u okviru Akcionog plana za Zajedničko regionalno tržište Zapadnog Balkana⁷. Istraživanje se dodatno oslanja i na detaljan pregled akademske literature koja se bavi pitanjima globalnih ekonomskih promena koje posmatramo u kontekstu ubrzane digitalizacije i klimatskih promena, a obogaćeno je i uvidima iz strateških dokumenata, uglavnom Evropske komisije i OECD-a, koji nude bolji pregled globalnih pravaca u kojima se razvijaju javne politike koje se tiču ovih procesa.

Zašto je važna podrška MSP sektoru?

Podrška MSP je važna i za ekonomski i za politički uspeh projekta Zajedničkog regionalnog tržišta. Na osnovu empirijskih istraživanja širom sveta poznato je da dublja ekonomska integracija daje konkurentsku prednost većim i finansijski jačim firmama u odnosu na manje. Ovaj fenomen koji literatura naziva „pobednik uzima sve“ (eng. *winner-takes-all*) je prisutan zato što firme koje imaju više resursa imaju veću tržišnu moć kao i znatno lakši pristup talentima i radnicima, kao i naprednijim tehnologijama koje mogu da priušte (OECD, 2018). Veće firme takođe imaju jači uticaj na političare i dizajn javnih politika od manjih, te se javne politike neretko formulišu u saradnji sa grupama najuticajnijih proizvođača (Avlijaš i dr., 2021).

Dominantan uticaj većih firmi mora se držati pod kontrolom i da bi se očuvala produktivnost ekonomije. Henrekson i Jacobsson (2001) pokazuju kako je produktivnost švedske ekonomije znatno usporila tokom 1980-ih usled velike koncentracije privatnog vlasništva u nekoliko velikih firmi. Skoriji slučaj Koreje takođe pokazuje da model ekonomskog razvoja koji je zasnovan na velikim firmama vremenom gubi konkurentnost i generiše ogromne društvene i ekonomske troškove, pošto najveći deo stanovništva ostaje isključen iz dominantnog ekonomskog modela, te se tako gubi talent i potencijal za inovacije (Jones i Lee, 2018). Čak je i Šumpeter bio zabrinut da težnja kapitalizma ka

sve većoj efikasnosti dovodi do rasta monopola velikih korporacija i uništenja preduzetnika koji kapitalizmu obezbeđuju njegovu institucionalnu i političku osnovu (Henrekson i Jacobsson, 2001).

Manje firme se sve više prepoznaju kao ključne za prelazak na održivu i digitalnu budućnost zbog svoje veće fleksibilnosti, specijalizacije, sposobnosti prilagođavanja i pronalaženja inovativnih rešenja, kao i zbog svoje snalažljivosti i otpornosti u uslovima rastuće neizvesnosti. Njihova iskustva i organizaciono znanje koji se razlikuju od korporacijskog su stoga izuzetno važni, iako još uvek nedovoljno cenjeni (European Commission, 2020). Konačno, s obzirom na teritorijalnu rasprostranjenost MSP kao i veliki broj zaposlenih u njima širom regiona, povećavanje njihovog glasa i vidljivosti može da osigura veću političku podršku za inicijativu „Otvoreni Balkan“. Rast društvenog poverenja u MSP sektor predstavlja veliki zaokret u javnom diskursu prema preduzećima u domaćem vlasništvu s obzirom na to da je dugo smatrano da velike međunarodne firme nude mnogo bolje uslove rada, dok u MSP sektoru nema prostora za napredovanje, adekvatnu kompenzaciju i sticanje novih veština. Internacionalizacija MSP sektora tokom proteklih deset godina i njegova uspešnost na međunarodnom tržištu uticale su na to da se ovakva percepcija javnosti polako menja.

Zašto su postojeći mehanizmi nedovoljni?

Fokus „Otvorenog Balkana“ i pratećih investicionih napora jeste na povećanju efikasnosti MSP sektora kroz tehnološke inovacije, smanjenje troškova kretanja robe i usluga, te obezbeđivanju mobilnosti faktora proizvodnje, a naročito radne snage i znanja. Ovakva ideja povećane mobilnosti faktora proizvodnje zasnovana je na ekonomskoj teoriji takozvanog sortiranja, gde se pretpostavlja da će tehnologija, kapital, radna snaga i znanje ići tamo gde su potrebni i da će na taj način povećana mobilnost biti korisna za sve učesnike zajedničkog tržišta.

Međutim, slobodan protok faktora proizvodnje može da produbi razlike između siromašnijih i bogatijih teritorija, regiona ili država. Imamo brojne empirijske primere širom sveta koji ukazuju na ovakve izazove dublje ekonomske integracije, uključujući problematičan odnos između centra i periferije EU gde su neke zemlje sa juga i istoka uspele da konvergiraju sa bogatijim zapadnim i severnim susedima, dok su se druge još više periferizovale (Scharpf, 2021). Regionalne nejednakosti su povećane i u Meksiku usled primene NAFTA sporazuma o slobodnoj trgovini. Zapadni Balkan je imao iskustvo i sa post-socijalističkim reformama u okviru kojih je došlo do otvaranja granica i trgovinske liberalizacije,

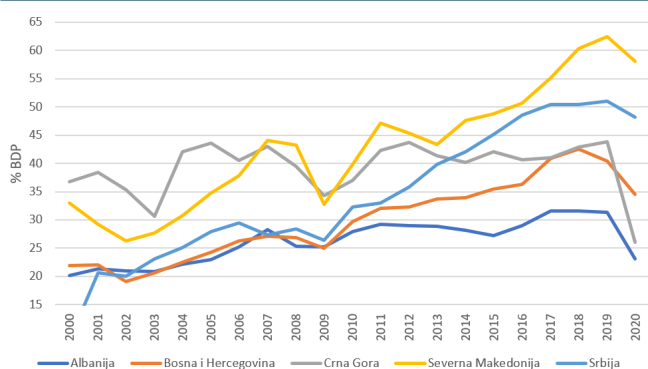
⁷ Više informacija o Akcionom planu Zajedničkog regionalnog tržišta se može naći ovde: <https://www.rcc.int/pages/143/common-regional-market>

ali i dubljih socijalnih i ekonomskih raslojavanja. Pored toga znamo i da digitalizacija može dodatno da ubrza produbljivanje teritorijalnih nejednakosti u kontekstu tržišne otvorenosti (OECD, 2018).

Uprkos činjenici da su sve zemlje i teritorije Zapadnog Balkana na sličnom nivou ekonomske razvijenosti kao i da imaju zajedničke probleme, prisutne su i važne razlike u strukturama njihovih ekonomija kao i u razvojnim fondovima i inicijativama koji su im na raspolaganju.

Na primer, u proteklih 10 godina, Srbija i Severna Makedonija su imale značajno veći porast izvoza od drugih zemalja u regionu (Grafikon 1). U drugim zemljama regiona izvoz raste dosta sporije, a bio je i značajnije pogođen efektima pandemije, verovatno usled činjenice da je turizam značajna privredna grana i u BiH, Albaniji, i Crnoj Gori. Istraživanja koja ispituju razlike između zemalja kada su u pitanju efekti CEFTA sporazuma o slobodnoj trgovini ukazuju da nisu sve zemlje podjednako imale koristi od CEFTA-e (Uberti & Demukaj, 2019; Matkovski et al., 2022). Iako se sve zemlje u regionu suočavaju sa depopulacijom i emigracijom stanovništva, ovi trendovi posebno negativno pogađaju BiH.

Grafikon 1. Izvoz roba i usluga (% BDP)

Izvor: Svetska Banka i OECD, podaci o nacionalnim računima.

Kada su u pitanju državni kapaciteti za podršku privredi, Srbija je daleko više uradila na unapređenju poslovnog ambijenta tokom proteklih godina od BiH. BiH je takođe najniže rangirana u regionu kada je u pitanju korupcija u biznisu, dok je Srbija regionalni lider u pristupu domaćih firmi međunarodnom tržištu. Državni kapacitet za podršku privredi je u kontekstu BiH znatno oslabljen kompleksnom državnom strukturom i etnički podeljenim strukturama vlasti. Značajne su i prednosti zemalja koje su kandidati za pristupanje EU, kao što su Srbija, Severna Makedonija i Crna Gora, jer im ta kandidatura daje pristup mnogo ozbiljnijim EU fondovima koji dodatno mogu da pospeše poslovni ambijent, ali i doprinesu društvenoj infrastrukturi koja je potrebna za optimalnije funkcionisanje privrede, a naročito MSP.

Pored podrške države i konkurentnosti privrednih modela, međusobna koordinacija i saradnja između privrednih subjekata je izuzetno važan faktor koji može da objasni zašto određena mesta zaostaju u razvoju u odnosu na druga. Brojna istraživanja širom sveta ukazuju na to da se povećanje produktivnosti na određenom prostoru ne dešava samo zato što imate pristup nekim faktorima proizvodnje, već da ono u velikoj meri zavisi od toga šta sa tim faktorima uspevate da uradite, tj. kako se znanje i inovacije prenose kroz lokalne mreže, društvene norme i političke procese (Storper, 2013). Drugim rečima, novije teorije ekonomskog rasta koje se interesuju za to kako određene lokacije uspevaju da postignu takozvani veći nivo ekonomske kompleksnosti⁸ ističu veliku ulogu saradnje i koordinacije između različitih zainteresovanih strana u određenom kontekstu. Firme se ne mogu posmatrati kao pojedinačni akteri koji kroz individualno delovanje doprinose lokalnom razvoju, već se moraju razumevati načini na koji one ostvaruju društvenu i političku saradnju sa sredinom u kojoj se nalaze.

Kakao dodatno jačati MSP sektor i njegov doprinos ravnomernijem razvoju u kontekstu „Otvorenog Balkana“?

Uprkos tome što postoji generalna tendencija (kako na Zapadnom Balkanu, tako i šire) da se odgovornost za razvoj, ali i za rešavanje problema kao što su klimatska kriza i nedostatak radne snage sa kojima se čovečanstvo sve više suočava, prebaci na apstraktne i apolitične sile kao što su digitalizacija i stalni tehnološki napredak, više je nego jasno da odgovorno suočavanje za neizvesnostima privrednih, društvenih i ekoloških izazova koji nas okružuju u mnogome zavisi od ponašanja ljudi i njihovih kapaciteta za zajedničko društveno delovanje. Kapaciteti za ovakvu vrstu delovanja pak zavise od ljudskih i političkih faktora i napora kao što su izgradnja poverenja unutar i između zajednica, ali i razvoja socijalnih inovacija, platformi i javnih politika koje ove procese mogu da olakšaju. Tehnologija naravno može da pomogne da se ovi procesi ubrzaju i unaprede, ali tehnologija ne može biti sama sebi svrha. Na kraju dana, i sama ideja „Otvorenog Balkana“ je zasnovana na prepoznavanju činjenice da je potrebna veća saradnja i koordinacija između zemalja i teritorija u regionu, te čudi da se u predloženim aktivnostima ne ostavlja prostor za razvoj političkih mehanizama za bolju koordinaciju i saradnju između različitih učesnika u ovim procesima, a naročito onih iz privatnog sektora.

⁸ Idejni tvorci koncepta ekonomske kompleksnosti su Rikardo Hausman i njegov tim na Univerzitetu Harvard.

Osvrt 1: Koja je uloga malih i srednjih preduzeća u inicijativi "Otvoreni Balkan"?

Na primer, Carter (2018) pokazuje kako francuski proizvođači vina koriste političko organizovanje da bi postigli veću vrednost svojih proizvoda na međunarodnom tržištu, time zaključujući da tržišta nisu samo društveno, već i politički ukorenjena (eng. *embedded*). Analizirajući primere industrijskih okruga u Bolonji i Štutgartu, Farrell (2009) pokazuje kako su saradnja između firmi u oblasti istraživanja i razvoja (R&D), kao i saradnja između firmi i njihovih kupaca, racionalne strategije koje manje firme upražnjavaju kako bi ostvarile konkurentsku prednost na tržištu. Ovakvi uvidi pokazuju da se firme sa manjim resursima mogu podržavati na načine koji ne potkopavaju njihovu produktivnost i konkurentnost, već ih unapređuju.

Nalazi mojih intervju ukazuju da su MSP u Srbiji i BiH najviše zabrinute oko nedostatka javnih dobara i resursa koji su im potrebni da bi uspešno poslovali, kao što su znanje i ljudski resursi, ali i niže kvalifikovana radna snaga. Takođe ih brine nestabilnost pristupa prirodnim resursima i repro materijalima koji su im potrebni u procesu proizvodnje, ali i opšta atmosfera stagnacije i raz-razvoja (eng. *de-development*) u njihovim sredinama koja im demotivše radnike/ce, te utiče na njihovu produktivnost. Učesnici istraživanja su tokom intervju daleko više pažnje posvećivali ovim temama nego problemima pristupa novim tehnologijama i tržištima, koje po njima ide prilično glatko s obzirom na to da postoji sve veće međunarodno interesovanje za robu i usluge sa Zapadnog Balkana. Prekograničnu saradnju sa drugim firmama (između Srbije i BiH) vide u međusobnoj podršci manjih firmi da zajedno inoviraju, dele radnu snagu ili makar rešenja kako da ih zadrže, da bi mogli da izađu na kraj za većom i moćnijom konkurencijom. Sa druge strane, s obzirom na to da su emigracija i depopulacija veći problem u BiH nego u Srbiji, postoji i određena doza strepnje da bi veća mobilnost radne snage usled međusobnog priznavanja kvalifikacija unutar regiona odvušla i to malo radne snage koja je raspoloživa u manje razvijenim zajednicama. Stoga je za njih pitanje opstanka sopstvenih firmi usko povezano i međuzavisno sa održivim razvojem lokalne zajednice, a ne isključivo stvar tehnološkog unapređenja i pristupa novim tržištima.

Firme su takođe ekstenzivno govorile o svojim naporima da motivišu radnu snagu, da donesu znanje u svoje zajednice, da se angažuju oko obučavanja radnika, kao i o popunjavanju svih onih praznina u društvenoj infrastrukturi o kojima bi tradicionalno država trebalo da vodi računa. Smatraju da se raspoloživost resursa o kojima oni najviše brinu u nekim drugim kontekstima koji nisu prošli kroz ratne sukobe, sankcije, raz-razvoj i depopulaciju podrazumevaju. Činjenica je i da MSP imaju mnogo manje prostora da se brane od sistemskih rizika, jer ne mogu da prebace proizvodnju

na drugu lokaciju, kao što je to slučaj sa međunarodnim korporacijama, što dovodi do toga da one mnogo više prepoznaju svoju međuzavisnost sa sredinama u kojima se nalaze. Ukratko, kapacitet intervjuisanih MSP izvoznika iz BiH i Srbije da povećaju svoju ekonomsku vrednost prvenstveno zavisi od njihove sposobnosti da strateški iskoriste ukorenjenost (eng. *embeddedness*) u svoje društveno i političko okruženje, i ove teme ih znatno više preokupiraju nego pristup tržištu i tehnološke inovacije koje su fokus Zajedničkog regionalnog tržišta i pratećih inicijativa.

Centar za visoke ekonomske studije (CEVES) iz Beograda, na čelu sa dr Kori Udovički, je 1. juna 2022. godine organizovao MSP100 Expo,⁹ gde su okupili 100 MSP šampiona iz Srbije koji su dokazani inovatori i značajni izvoznici (a neki od njih i pioniri u zelenim tehnologijama). Ova inicijativa je pokrenuta da bi se ojačala saradnja između MSP u oblastima koje se tiču pristupa zajedničkim dobrima kao što su ljudski resursi, pristup finansiranju, i zelene tehnologije. Na primer, jedna od tema se ticala problema edukacije i dugogodišnje obuke kadrova koje im nakon toga veće i platno konkurentnije međunarodne firme uzimaju, te razmene kreativnih rešenja za prevazilaženje ovih izazova. Ovo je izuzetan primer napora da se uspostavi saradnja između MSP i proširi ideja da međusobnom razmenom i zajedničkim nastupom mogu da se prevaziđu brojni izazovi koji su pred privrednicima. Iako su ovi napori za sada samo na nacionalnom nivou, ovakve inicijative bi u budućnosti mogle poprimiti i regionalni karakter u kontekstu inicijative „Otvoreni Balkan“.

Moji intervjui takođe pokazuju da manje firme ne saraduju samo oko zajedničkih problema. Dešava se i da određene firme ulažu u druge firme koje prave sadržaj koji svima u široj zajednici, uključujući i njima i njihovim zaposlenima, unapređuju kvalitet sredine u kojoj žive. Jedan zanimljiv primer ovakve vrste saradnje koja stvara veću društvenu vrednost jeste podrška IT sektora firmama koji se bave stvaranjem politički nezavisnog kulturnog i medijskog sadržaja.

Iako je saradnja između MSP veoma važna za razvoj zajednice, od izuzetne važnosti je i saradnja sa drugim akterima koji su zainteresovani za razvoj određenog područja, kao što su lokalne zajednice ili opštine, te organizacije civilnog društva, sindikati, udruženja i asocijacije građana. Kako su prakse staranja o sopstvenoj zajednici dosta izražene među MSP, naročito u manje razvijenim sredinama, potrebno je i da donosioci odluka kao i predstavnici civilnog društva bolje prepoznaju ulogu koju privatni sektor ima u nošenju sa socijalnim izazovima sa kojima se suočava njihova opština ili

⁹ Za više informacija, pogledati: <https://msp100.rs/>

region, kao i činjenicu da MSP često kompenzuju nedovoljnu prisutnost države u oblastima koje bi trebalo da budu u domenu javnih politika. Stoga se i MSP mogu tretirati kao akteri civilnog društva koji na brojne načine doprinose lokalnom razvoju, a ne samo kroz direktan tržišni mehanizam.

Transnacionalna saradnja može biti još jedan značajan izvor socijalnih inovacija, te važna poluga za ravnomerniju raspodelu efekata dublje ekonomske integracije zemalja i teritorija Zapadnog Balkana. U brojnim uspešnim porodičnim firmama razgovarala sam sa vlasnicima druge ili treće generacije koji su imali priliku da studiraju u inostranstvu, nakon čega su značajno proširili svoje porodične poslove i učinili ih mnogo više orijentisanim na izvoz. Ističu značaj veština koje su stekli na drugim mestima, ali i kontakata koje su tamo izgradili, a koje im sada pomažu da lakše pristupe inostranim tržištima. Takođe sam nailazila na primere ljudi koji su se kao deca prve generacije imigranata vraćali iz dijaspora sa veštinama, kontaktima i razumevanjem kulture i jezika zemlje u kojoj se nalaze njihovi kupci, te su osnivali kompanije u svojim zemljama porekla. Štaviše, dosta firmi je otkrilo da je dijaspora veoma važan izvor potražnje za njihovim proizvodima, jer ljudi žele da podrže firme iz svog regiona ili žele da sarađuju sa njima kako bi imali razloga da poslovno putuju „kući“ ili koriste svoj maternji jezik na poslu. Vlasnici ovakvih preduzeća su veoma svesni da im ulaganja u međunarodne kontakte i zajednice omogućavaju da ostanu konkurentni, a ne samo tehnologija koju poseduju i sam kvalitet proizvoda.

Pored toga, kvalitet samih proizvoda se unapređuje upravo kroz ove transnacionalne mreže kojima te firme pripadaju. Na primer, vlasnik firme za pakovanje iz centralne Bosne mi je ispričao priču o dugogodišnjoj neformalnoj saradnji sa firmom iz centralne Srbije kroz koju su razvili inovativne mašine koje su obema firmama pomogle da više svojih proizvoda prodaju na međunarodnim tržištima. Programi bogatijih država takođe mogu da budu korisni za firme iz država sa manjim sistemima podrške u kojima nema toliko kapaciteta za istraživanja i razvoj. Vlasnik IT firme koja radi kao podizvođač na nemačkom tržištu smatra da je njegova firma imala veliku korist od programa koje je nemačka Vlada sprovodila u svojim industrijskim zonama jer su preko partnera iz Nemačke koji su učestvovali u tim državnim programima imali pristup naprednim fabrikama nemačkih auto proizvođača za koje su razvijali softverska rešenja, što im je pomoglo da potom razviju i sopstvene poslovne proizvode. Ovakvi slučajevi mogu inspirisati novu generaciju transnacionalnih razvojnih programa u kontekstu Zajedničkog regionalnog tržišta na Zapadnom Balkanu.

Zaključak

Istraživanje koje je predstavljeno u ovom Osvrtu analizira rastući značaj MSP sektora u socio-ekonomskom razvoju zemalja i teritorija Zapadnog Balkana, i razmatra implikacije ovih trendova za Zajedničko regionalno tržište, odnosno inicijativu „Otvoreni Balkan“. Analizirane su prednosti i nedostaci smernica i preporuka u okviru kojih se odvija dublja ekonomska integracija regiona, te implikacije ovih procesa za manja preduzeća u domaćem vlasništvu kao i za potencijalno produbljivanje teritorijalnih razlika do kog može doći usled veće ekonomske integracije. Iako ne postoji automatska veza između ekonomskog jačanja MSP sektora i ravnomernijeg i inkluzivnijeg ekonomskog razvoja, istraživanje dolazi do zaključka da ova veza može da se ojača razvojem saradnje i koordinacije između manjih privrednih subjekata, kako unutar zemalja tako i u kontekstu prekogranične saradnje unutar regiona. Pored toga, neophodno je obratiti više pažnje na izgrađivanje veza između MSP i drugih strana koje su zainteresovane za lokalni razvoj. Ovde posebno ističemo ulogu MSP kao aktera civilnog društva, te njihovu međuzavisnost sa sredinom u kojoj se nalaze i od koje zavisi i njihova međunarodna konkurentnost. Ovakva perspektiva dopunjuje limitiran fokus postojećih javnih i EU politika na tehnološke inovacije i proširenje tržišta za MSP u regionu, te ukazuje na mnogo kompleksnije kolektivne potrebe MSP sektora, koje se tiču upravljanja lokalnim ljudskim, komunalnim i prirodnim resursima, a koje su učesnicima ovog istraživanja zadavale najviše briga. Ovo istraživanje ne pretenduje da ponudi sva rešenja, već da mapira stanje stvari kao i da otvori konverzaciju u pravcu formulisanja istraživačke i javno-političke agende koja bi se u budućnosti pomnije bavila ovim pitanjima. Da li će dublja ekonomska integracija Zapadnog Balkana dovesti do dodatnih teritorijalnih raslojavanja, gde će veće firme, ili firme iz zemalja koje mogu da pruže jaču podršku privatnom sektoru, imati više koristi u odnosu na firme i regione koji se nose sa izazovnijim političkim i socio-ekonomskim kontekstima? Ovo je važno pitanje od kog potencijalno zavisi i uspeh „Otvorenog Balkana“.

Reference

1. Avlijaš, S., Hassel, A. and Palier, B. (2021). Growth Strategies and Welfare State Reforms in Europe. In: B. Palier & A. Hassel (eds.) *Growth and Welfare in Advanced Capitalist Economies. How Have Growth Regimes Evolved?* Oxford: Oxford University Press.
2. Carter, El. (2018). For What It's Worth: The Political Construction of Quality in French and Italian Wine Markets. *Socio-Economic Review* 16(3), 479–98.
3. European Commission (2020). *An SME Strategy for a sustainable and digital Europe*. (COM(2020) 103 final). Brussels: European Commission.
4. Farrell, H. (2009) *The Political Economy of Trust. Institutions, Interests, and Inter-Firm Cooperation in Italy and Germany*. Cambridge: Cambridge University Press.
5. Henrekson, M. & Jacobsson, U. (2001). Where Schumpeter was nearly right – the Swedish model and Capitalism, Socialism and Democracy. *Journal of Evolutionary Economics*. 11: 331–358.
6. Jones, R. S. & Lee, J. W. (2018). *Enhancing dynamism in SMEs and entrepreneurship in Korea*. (Economics Department, Working Papers No.1510, ECO/WKP(2018)58), Paris: OECD.
7. Matkovski, B., Đokić, D., & Jović, L.V. (2022). *How CEFTA influenced competitiveness of agri-food trade in Western Balkans*. (LSEE-CEFTA Research Papers on International Trade, Research Paper No. 4). London: London School of Economics and Political Science.
8. OECD (2018). *Good Jobs for All in a Changing World of Work: The OECD Jobs Strategy*. Paris: OECD.
9. Pietrobelli, Carlo. (2021). New Industrial Innovation Policies in a World of Global Value Chains. In J.D. Lee et al. (eds.) *The Challenges of Technology and Economic Catch-up in Emerging Economies*. Oxford: Oxford University Press.
10. Scharpf, F. W. (2021). Forced structural convergence in the Eurozone. In B. Palier & A. Hassel (eds.), *Growth and Welfare in Advanced Capitalist Economies. How Have Growth Regimes Evolved?* Oxford: Oxford University Press.
11. Storper, M. (2013). *Keys to the City: How Economics, Institutions, Social Interaction, and Politics Shape Development*. Princeton, Princeton University Press
12. Uberti, L. J., & Demukaj, V. (2019). *Regional Integration, Trade and Development in the Balkans: A Dynamic Poisson Approach*. (LSEE-CEFTA Research Papers on International Trade, Research Paper No. 3). London: London School of Economics and Political Science.
13. Udovicki, K., Medic, P. & Avlijas, S. (2019). *Competitiveness of Serbia's Economy in the Context of New Global Economy: Opportunities and Threats*. (Position Paper No.2), Belgrade: Center for Public Policy Research.